

Беценко Т. П.,

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка

ТЕКСТОВО-ОБРАЗНА УНІВЕРСАЛІЯ ЯК МОВНОСТРУКТУРНИЙ ЗАСІБ ІМПРОВІЗАЦІЙНОГО ТВОРЕННЯ ДУМ

Стаття присвячена розглядові природи мовних структур, їхній властивості слугувати імпровізаційному відтворенню героїчного епосу. Увага зосереджена на аналізові у загальних рисах мовних одиниць – текстово-образних універсалій, що забезпечують збереження цілісності тексту, його упізнаваність, а також сприяють ефективному здійсненню фольклорної комунікації.

Ключові слова: імпровізація, мова думи, текстово-образна універсалія.

Статья посвящена рассмотрению природы языковых структур, их способности служить импровизационно-воссозданию героического эпоса в процессе живой фольклорной коммуникации.

Ключевые слова: импровизация, язык думы, текстово-образная универсалия.

The article considers the nature of linguistic structures and their ability to serve as improvisational recreating the heroic epic in the course of live folklore communications.

Keywords: improvisation, the language of дума, textual-image universal.

Численні висновки дослідників героїчного епосу (В. Шелест, М. Підгорбунський, С. Грица, М. Дмитренко, М. Стратілат та ін.) свідчать, що думи – відповідно до специфіки виникнення, побутування та взагалі існування жанру – зародилися в усномовному народному середовищі (ймовірно, козацькому), цим же шляхом і поширювалися. Водночас особливими були способи запам'ятовування текстів означеного жанру, а відтак – і їхнього словесно-образного відтворення.

У зв'язку з цим метою нашого дослідження є з'ясування, з допомогою яких мовноструктурних одиниць здійснювалося творення і відтворення текстів дум як епічних зразків в умовах живої фольклорної комунікації.

Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: з'ясувати специфіку мовноструктурної організації епосу; розглянути механізми мовнообразної організації дум як епічних творів в умовах живої фольклорної комунікації; окреслити основні ознаки текстово-образних універсалій як базових різноструктурних одиниць мовнообразної організації дум.

Відзначимо, що питання про мовні засоби імпровізаційного творення / відтворення текстів дум порушено вперше. Натомість імпровізаційно-відтворювальний характер народних дум визнано їх феноменальною рисою.

Цю ознаку М. Дмитренко виділяє з-поміж інших характерологічних рис думового епосу, подаючи дефініцію жанру: “Думи виконують, як правило, експресивним імпровізованим у межах традиції соло – речитативом <...>” [5, с. 44]. Імпровізація (лат. несподіваний) – “різновид творчості, який здійснюється швидко, безпосередньо, без попередньої підготовки шляхом фіксації вільного потоку асоціацій” [7, с. 418], “характерна специфіка виконання творів усної народної словесності, які зберігаються у пам'яті виконавців і кожен раз у процесі відтворення в рамках своєї традиційної жанрової форми, залежно від індивідуальних особливостей виконавця, зазнають різного ступеня змін” [12, с. 161]. У результаті виникають численні варіанти тексту фольклорного твору в процесі усного побутування при збереженні його основного змісту.

Постає запитання: що необхідно співцеві (оповідачу) для того, щоб імпровізувати? Крім знання та дотримання специфіки жанру взагалі, законів римування, метрики, образів, мотивів, архітекtonіки твору і способів їх реалізації, обов'язкове володіння та дотримання правил використання мовного матеріалу – зокрема, “поєднання фольклорних сегментів тексту” [7, с. 418]. Імпровізація передбачає знання поетичної мови фольклору (жанру взагалі, окремих текстів зокрема). Імпровізуючи, виконавець “активізує” в пам'яті (тобто відбирає) не окремі слова, а мовні структури (конструкції) – формули (по-іншому – текстово-образні універсалії), які є готовими формами, комбінує їх і створює цілісне висловлювання.

Звичайно, міра (ступінь) імпровізації залежить від творчого таланту оповідача. Відзначаючи, що імпровізація є однією з характеристичних ознак фольклору, дослідники вказують на брак розвідок у цьому напрямку: “Але все ж поки що мало уваги приділялося механізму імпровізаційної техніки і способам її виявлення, враховуючи взаємодію слова і музики” [4, с. 228].

Імпровізація передбачає виникнення та використання мовних “заготовок” у фольклорно-поетичному дискурсі. Засвоєння таких “заготовок” зумовлювало при потребі їхнє автоматичне відтворення у процесі фольклорної комунікації (виконавець “творив” – імпровізовано відтворював – з деякими видозмінами – коливаннями – фольклорний текст). Імпровізування було можливе тому, що існували певні правила, художні канони побудови (конструювання) фольклорних жанрів. Такими правилами і прийомами є мовні закони конструювання фольклорного тексту, реалізація яких очевидна на прикладі існування повторюваних різноструктурних мовних одиниць, що в літературознавчих (а почасти і в мовознавчих) фольклористичних працях отримали назву формул. На наш погляд, цей термін дещо не конкретизований як для лінгвістики. Якнайточніше мовну специфіку (механізм творення та функціонування) повторюваних структур, використовуваних для імпровізації дум (також інших фольклорних творів) відображає *термін текстово-образна універсалія*.

Термін текстово-образна універсалія, порівняно з терміном формула (останній кваліфікують по-різному: як структурні частини твору (Г. Мальцев), як загальні місця – стійкі повтори компонентів словесного матеріалу (опорних тем, образних стереотипів, постійних епітетів й інших тропів (Т. Івахненка)), як групу слів, що регу-

лярно використовується в тих самих метричних умовах для вираження встановленої суттєвої ідеї (М. Перрі), як універсальну властивість поетичної мови усної поезії (М. Кумахов та ін.) – конкретніший, точніший, оскільки містить зміст “загальна назва стійкого вислову; модель побудови, фрази-кліше”. Він об’єднує різнорівневі стійкі повторювані мовні одиниці, водночас передбачає їх розташування, встановлення ієрархічного підпорядкування, визначення побудови, семантики, поетичних функцій у текстовому континуумі.

Текстово-образна універсальність (ТОУ) становить образно-змістову єдність, реалізовану в лінійно представлених граматичних структурах – повторюваних мікро– і макроодиницях думового тексту. Залежно від текстової функції це поняття співвідноситься не тільки з *формулою*, а й із *символом, концептом, моделлю, текстовою нормою*.

Так, взаємонакладаються поняття текстово-образної універсальності та формули щодо атрибутивних текстово-образних універсальностей (*сиря земля, білі руки*), субстантивних (*батько-мати, Киїля-город*), вербальних текстово-образних універсальностей, зокрема складних форм (*бере-хапає, квилити-проквиляти*) і складених (*штити, шанувати, поважати; шукати та питати*), адвербіальних (*рано-пораненько, тяжко-важко, тяжко і важко*).

Також термін “формула” стосовно до текстово-образної універсальності використовуємо: а) коли маємо на увазі модель її побудови, б) коли структура (мікроодиниця) становить стійкий словесний комплекс, “застиглу”, незмінну форму висловлення. Отже, в текстово-образній універсальності поєднано поняття формули і лінгвістичне тлумачення її структури. Текстово-образні універсальності засвідчені на рівні слова, словосполучення, речення й прикметності творам окремого жанру.

Текстово-образна універсальність – це мовна модель, співвіднесена з відповідним значенням. Наприклад, модель “прикметник + іменник” позначає предмет та його ознаку; модель “іменник у непрямих відмінках + дієслово” становить назву предмета, до якого (на який) спрямована дія, і т. ін.

Серед епічних текстово-образних універсальностей розрізняємо мікроструктури та макроструктури.

Мікроструктури – мінімальні одиниці (сполуки), які не підлягають подальшому членуванню; це словосполучення, складні слова й прийменниково-іменникові форми та утворені на їхній основі ускладнені варіанти текстово-образних універсальностей у межах речення (адвербіальні, вербальні текстово-образні універсальності).

Макроструктури – текстові одиниці, співвідносні з реченням (предикативні текстово-образні універсальності), фігури думки, стилістичні фігури – звороти і синтаксичні побудови, які посилюють естетичний вплив мови; фігури паралелізму та періоди, стилістично-композиційні текстово-образні універсальності.

Текстово-образні універсальності співвіднесені з поняттям фольклоризмів. В одних випадках вони збігаються (епітетні структури), в інших – окремі фольклоризми використовуються для побудови текстово-образних мікроструктур (адвербіальних текстово-образних універсальностей) та макроструктур (фігур паралелізму, періодів тощо). Їх об’єднують такі риси, як стереотипність, канонізованість, повторюваність та ін. І фольклоризми, і епічні текстово-образні універсальності як елементи фольклорних текстів становлять фольклорну картину світу. В одній мікро– та макроструктурі текстово-образних універсальностей можуть бути одиниці, співвіднесені з поняттями міфологеми й концепту.

Основні *функції* текстово-образних універсальностей – слугувати засобами побудови, запам’ятовування та імпровізаційного відтворення епічних творів. Відповідні структури є одиницями, за допомогою яких відбувається усномовне спілкування; вони виконують функцію актуалізаторів специфічної фольклорної комунікації. Складні слова, сурядні чи підрядні сполучення слів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*), речення, які беруть участь у текстовій організації думового епосу, визначають: 1) стильову лінію аналізованих творів, 2) концентрацію тематично-подієвого та емоційно-образного змісту, 3) розгортання сюжету (вказують на “рух” сюжету через відповідні компоненти).

Текстово-образна універсальність як конструктивна текстова одиниця, як оперативна одиниця мовної пам’яті – не закріплена, незмінна структура. Це певний каркас – схема (з урахуванням тематично-подієвих, архітектонічних та ін. нюансів), що дозволяє творчо використовувати наявний у мовній свідомості матеріал.

Існування варіантів дум у першу чергу зумовлено існуванням варіантів слововираження. Пор., наприклад, варіанти текстово-образної універсальності *голову зняти* у різних варіантах думи (цит. за виданням [13]) “Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі”: *з пліч голову зняти* (I варіант), *з пліч голову здіяти* (III, IV варіанти), *головку, як галку, з пліч ізняти* (V варіант), *з пліч голови знімати* (VI варіант), *з пліч голову здіяти* (VII варіант), *здіяти головоньку з пліч* (VIII варіант), *голову з пліч ізнімати* (X варіант), *голову козацьку молодецьку з пліч здіяти* (X варіант), *голову здіяти* (XII варіант), *з пліч голову здіяти* (XIII варіант), *з пліч голову здіяти* (XIV варіант), *з плеч головоньку зняти* (XV варіант), *головку з плеч зняти; головута й од плеч одрубати* (XVI варіант), *з плеч голову ізняти* (XVII варіант), *голову з пліч знімати* (XVIII варіант).

Видозміни текстово-образної універсальності відбуваються на внутрішньому та зовнішньому рівнях: на внутрішньому – за рахунок фонетичних, словотвірних варіантів слів; на зовнішньому – за рахунок ускладнення текстово-образної універсальності іншими компонентами, також за рахунок зміни порядку їхнього розташування.

Отже, запам’ятовування (утримання у пам’яті) текстового матеріалу, крім того, що здійснювалося з допомогою конструкцій як своєрідних індикаторів (маркерів) думового тексту, обов’язково схематизовано проектувалося у свідомості мовця на ієрархічну підпорядкованість (тобто ідентифікувалося із входженням у структуру більш складну; при цьому засвоювалася різнорівнева специфіка взаємозалежності та взаємопідпорядкування мовних одиниць у цілісності).

Для того, щоб імпровізувати, митцеві треба було осмислити (зрозуміти, пізнати, усвідомити) граматику жанру – засвоїти домінуючі у стильовому відношенні лексико-синтаксичні конструкції, з допомогою яких – способом “зчеплення”, “ланцюгового нанизання” та взаємопідпорядкування – вдавалося б імпровізувати, проте у межах жанру, відтворити свій варіант тексту думи.

Мова (зокрема граматична система кожної етнічної мови) засвідчує у своєму складі наявність базових конструкцій (моделей), з допомогою яких твориться численна кількість похідних. Стосовно української мови – це,

зокрема, конструкції – моделі типу **прикметник + іменник** (“означення + означуване”; предмет і його ознака): у думках – *дрібні сльози, дрібний мак, червоні чобіточки, біле тіло, біла рука, білі ніжки, червона китайка, рання зоря, свята неділя, бідна вдова, бідний козак, темна ніч, ясне сонце, чисте поле, зелені байраки, турецька земля*; **іменник + іменник** (предмет + предмет): у думках – *річка Самарка, город Козлов, город Азов, Дунай-ріка, Азов-город, Кефа-город, стрілки-яничарки, срібло-золото, хліб-сіль, отець-мати, срібло та золото, хліб та сіль, отець та мати*; **прислівник + дієслово** (“дії і обставини, що характеризують (визначають дії)”: *гірко плакати, гірко плакати-ридати; жалибно квилити, жалибно квилити-проквиляти*); **дієслово + дієслово** (дієслово + дієслово + дієслово): *итити-шанувати, думати-гадати, клясти-проклинати, лаяти і проклинати, почитати і поважати; итити, шанувати і поважати*; **іменні частини мови + дієслово** (“дії та предмети, на які (до яких) спрямовані дії”): *до города Козлова прибувати; молитви сотворяти; у отця-матері прощення брати; у степи в’їжджати; до теренів, до байраків прибувати; до города Січі прибувати; до отця, до матері, до роду прибувати; до Осаул-могили прибувати*; **числівник + іменник** (“предмети і їх кількості”): *три братики, три пучки тернини, двос кайданів, три рази*.

Це – найпростіші (базові) моделі. На їхній основі формуються ускладнені різновиди. Наприклад: плакати-ридати: *гірко плакати-ридати – гірко плакати-ридати, дрібні сльози проливати; гірко сльозами плакати-ридати та ін.*; хліб-сіль: *хліб-сіль уживати – хліб-сіль з упокоєм уживати – хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати та ін.*

Унікальна властивість мовних конструкцій мати універсальний характер на всіх рівнях – “прилаштовуватися” – плавно видозмінювати свої синтаксичні функції у реченні (висловлюванні) – наприклад, здатність атрибутивної конструкції реалізуватися у функції адвербіальної з семантикою місця (у *християнські городи підвезти; визволь, Боже, на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений*), часу (*ранньою зорею, у святую неділеньку, ночної доби*), способу дії (*білим лебедоньком перепливи, ясним соколоньком перелети, малим-невеликим перепелоньком перебіжи*) та ін.

Запам’ятовування базових жанрових конструкцій (і їхнього лексичного наповнення) створювало умови для оперування ними у процесі імпровізації. При цьому мовні механізми людської психіки (механізми мовотворення тексту, що є її вродженими здібностями, властивостями) дозволяли виконавцеві варіювати (відповідно до потреб ритмо-мелодійної побудови висловлювання) форму конструкцій: *плакати-ридати – плакати і ридати; плакати та ридати і т. ін.*; *хліб-сіль – хліб да сіль, за хліб, за сіль*.

Активний пошук відповіді на питання: у чому полягає специфіка імпровізаційного творення (відтворення) текстів народних дум – спричинив усвідомлення того (на основі наукових дослідів), що основним засобом у цьому процесі фольклорної комунікації виступає, звичайно, мова. Усномовний характер творення та поширення дум з участю кобзарів (сліпих музик) є переконливим свідченням, що словесний компонент – провідний у організації текстової структури дум. Він (словесний компонент) проектується на рівень конструкцій з відповідним лексичним наповненням. Володіння такими конструкціями, вміле оперування у процесі фольклорної комунікації – свідчення майстерності (таленту виконавця).

Взагалі думи – особливий жанр фольклору щодо умов побутування та збереження. Але, треба відзначити, що імпровізований характер мовної репрезентації епічних текстів був характерний і для творів давніших – билин, а також інших різновидів епосу. У всіх випадках запам’ятовування та відтворення тексту здійснювалося з допомогою конструкцій (текстово-образних універсалій) (це підтверджують численні дослідження, присвячені вивченню мови та стильової манери виконавців билин).

З’ясування специфіки імпровізаційного творення / відтворення епічних фольклорних жанрів дозволяє нам поновому осмислити специфіку та призначення самої мови – як універсальної знакової системи, як системи систем, що засвідчує свою універсальність на різних своїх рівнях, у різних функціональних виявах, у різних умовах (способах, прийомах) реалізації. Можна висловитися, що мова – поліуніверсальна (так само, як і поліфункціональна). Поліуніверсальність мови (її граматичних одиниць – структур (конструкцій) моделей) – факт, що свідчить про наявність базового матеріалу, який складає основу структури мови, і водночас забезпечує конкретну реалізацію (стильову, жанрову) цих структур (тобто вибірковість) – відповідно до сфери функціонування. Знання базового мовного матеріалу – синтаксичних структур (граматичного матеріалу з урахуванням лексичного компонента) дозволяє мовцеві ефективно ним оперувати, отже, засвідчує рівень володіння як мовою взагалі, так і репрезентує рівень володіння стильовими нормами (наприклад, нормами офіційно-ділового стилю, наукового; у нашому випадку – фольклорно-жанровими нормами мови дум).

Феномен фольклорної імпровізації (на прикладі мови дум) дозволяє пізнати ще одну феноменальну рису мовної (мовленнєвої (лінгвальної) психоментальної) діяльності людини: здатність (властивість) запам’ятовувати конструкції, структури – схеми, моделі як вихідний (базовий) матеріал для творення (і відтворення) макроконструкту в цілісності, з дотриманням канону, традиції тощо. Взагалі ж імпровізація фольклорних текстів – спосіб індивідуальної (виконавської) реалізації традиційного колективного національно-культурно-мовного досвіду з допомогою різноаспектних та різнорівневих способів і прийомів.

Література:

1. Беценко Т. Мова думового епосу : Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять. / Т. П. Беценко – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – 400 с.
2. Беценко Т. Мова думового епосу : структура, семантика, функції : [монографія]. / Т. П. Беценко – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – 108 с.
3. Грица С. Й. Мелос української народної епіки. / С. Й. Грица – К. : Наук. думка, 1979. – 247 с.
4. Грица С. И. Украинская песенная эпика. – М. : Сов. композитор, 1990. – 262 с.

5. Дмитренко М. Жанрова специфіка українських народних дум / М. Дмитренко // Дивослово. – 2008. – № 9. – С. 40-44.
6. Іваницький А. Українська народна музична творчість. / А. Іваницький – К. : Музична Україна, 1990. – 335 с.
7. Літературознавча енциклопедія / автор-укладач Ковалів Ю. І. – К. : Академія, 2007. – Т. І.
8. Народні думи: [зб. / упоряд., пер., прим. С. Мишанича] – К. : Дніпро, 1986. – 173 с. [НД 1986].
9. Підгорбунський М. Кобзарі та бандуристи в Україні / М. Підгорбунський / Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 170-175.
10. Путилов Б. Н. Эпическое сказительство : Типология и этническая специфика / Путилов Б. Н.–М. : Издат. фирма "Восточная литература" РАН, 1997. – 295 с.
11. Стратілат А. Думи в контексті виконавських традицій українського кобзарства / А. Стратілат // Пам'ять століть. – 2007. – № 6. – С. 124-130.
12. Українська фольклористика : словник-довідник – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
13. Украинские народные думы / [підг. текстів, вст.ст. Б. П. Кирдана]. – М. : Наука, 1972. –560 с.
14. Українські народні думи : в 5т. / [упорядкув.: Дмитренко М. К., Грица С. Й., Довженок Г. В., пер. Дмитренка М. К., Грици С. Й.; ст., ком., прим. Довженок Г. В., Ясенчук А. Ю., Шевчек Г. М. та ін; за заг. ред. Дмитренка М. К., Грици С. Й.; від. ред. Скрипник Г. А.]. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. –ТІ : Думи раннього козацького періоду – 2009. –856 с.
15. Шелест В. Думи – козацький епос // Київська старовина. – 1993. – № 6.